УДК 94(477)«1945/1991»-057.875»:[316.658.2+159.923.2] **DOI** https://doi.org/10.26661/zhv-2022-7-59-26

ІДЕОЛОГІЧНА СТАБІЛІЗАЦІЯ ТА МЕНТАЛЬНА РЕІНТЕГРАЦІЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Т. В. Васильчук
Національний університет «Запорізька політехніка»
tvvasilchuk@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8981-4769

І. М. Спудка
Національний університет «Запорізька політехніка»
rishaua@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0433-3497

Г. А. Сигида
Національний університет «Запорізька політехніка»
sygga12@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8962-2903

Ключові слова: ментальна реінтеграція, ідеологічний вплив, комсомол, студентська молодь, система вищої освіти.

Молодь, яка або пройшла через горнила військових випробувань, або виростала за часів війна та періоду окупації і приходила на навчання до вищих навчальних закладів держави, потребувала масованого та організованого ідеологічного впливу і ментальної реінтеграції. Майбутні вчителі та інженери повинні були беззастережно вірити в направляючу силу Комуністичної партії, військовий геній Сталіна, невідворотність перемоги комунізму. Попри сумні реалії, голод, моральний терор, безправність, приниження людських якостей і достоїнств, від молоді вимагали вчитися і працювати за канонами марксистсько-ленінського вчення. Структурною складовою велетенської машини ментального тиску та ідеологічного впливу на суспільство була Комуністична Спілка Молоді. На комсомол, який був органічно інкорпорований у систему вищої освіти, покладалися дуже важливі функції.

Обставини післявоєнної відбудови та налагодження мирного життя були історичним контекстом в умовах якого і розгортався зазначений процес уніфікації свідомості та виправлення ідеологічних настанов студентської молоді. Без сумніву, післявоєнне покоління було більш лояльним, радянізованим, більш освіченим. Разом з тим, представники цього вікового прошарку несли в собі ментальні травми, пов'язані з побаченим та пережитим у часи війни. Через посилення ідеологічного тиску, політичну зашореність, відсутність навичок критичного мислення та обмеженість доступу до об'єктивної інформації, покоління 1940–50-х років не піднялось до проявів політичної непокори, а вся його пасіонарність проявилась лише в економічних робітничих заворушеннях, які були актуалізовані в часи соціальних напружень другої половини XX сторіччя.

Key words: mental reintegration, ideological influence, Komsomol, student youth, higher educational system.

Being trapped by the military confines or having witnessed the realities of the World War II and the occupation period, the young people entering state higher educational institutions were in dire need of a massive and organized ideological influence and mental reintegration. Future teachers and engineers were supposed to repose an unconditional faith in the Communist Party guiding force, Stalin's military genius and the triumph of Communism. Notwithstanding gloomy realities, famine, moral terror, right deprivation and the final human indignity, young people were obliged to study and work within Marxism-Leninism canons. The All-Union Leninist Young Communist League

appeared to be a structural component of the giant machine producing mental pressure and ideological influence on the then society. Komsomol, being smoothly incorporated into the higher educational system, was highly trusted to fulfill crucial functions.

The challenges of the post-war period and peaceful coexistence restoration provided the historical background to unfolding the process of the student youth's consciousness unification and embedding ideological mindset. The post-war generation proved to be both more educated and more loyal and Sovietized. Besides, having experienced the horrors of World War II, the young post-war generation suffered similarly induced trauma. Thus, due to increasing ideological pressure, political narrow-mindedness, lack of critical thinking skills and limited access to objective information, the generation of the 1940s–1950s was not determined enough to practice political disobedience with all its impatience resulting in a series of economic upheavals taken place during the second half of the 20th century within the period of social tension.

Друга світова війна на теренах України залишила не тільки економічні та соціальні рани. Великих втрат зазнав і морально-духовний моноліт соціалістичного суспільства. Молодь, яка або пройшла через горнила військових випробувань, або виростала за часів війна та періоду окупації і приходила на навчання до вищих навчальних закладів держави, потребувала масованого та організованого ідеологічного впливу і промивки мізків. Майбутні вчителі та інженери повинні були беззастережно вірити в направляючу силу Комуністичної партії, військовий геній Сталіна, невідворотність перемоги комунізму. Попри сумні реалії, голод, моральний терор, безправність, приниження людських якостей і достоїнств, від молоді вимагали вчитися і працювати за канонами марксистсько-ленінського вчення. Позаяк структурною складовою велетенської машини ментального тиску та ідеологічного впливу на суспільство була Комуністична Спілка Молоді. На комсомол, який був органічно інтегрований у систему вищої освіти, покладалися дуже важливі функції.

Метою поданої наукової розвідки є намагання з одного боку, актуалізувати деякі історично цікаві сторінки нашого минулого, з іншого, ще раз підкреслити думку, наскільки важливим є виховний процес у вищій школі. Адже сучасне студентське самоврядування, навіть за умов його демократичності та автономності, не має такого тотального впливу на свідомість й вмотивованість дій майбутніх інтелектуалів.

Історіографічна спадщина з обраної проблематики, особливо історії комсомолу України, нараховує не один десяток найменувань спеціальної й не тільки літератури. У даному випадку автори намагаються доторкнутися лише до деяких аспектів активності комсомольських організацій вишів України повоєнних років.

Варто з самого початку зазначити, що в організації процесу виховання студентської молоді комсомольським осередкам вищих навчальних закладів належала провідна роль. У привітанні ЦК ВКП/б/ в день двадцятип'ятиріччя ЛКСМ України висловлювалася подяка за героїчну діяльність комсомольців у роки війни. ЦК ВКП/б/ закликав комсомольців і надалі бути «вірним помічником ленінської партії у вихованні молоді в дусі відданості соціалістичній Батьківщині й беззавітного служіння радянському народові»[1]. Через мережу чисельних комсомольських організацій партія здійснювала ідеологічне виховання та контроль за радянською молоддю. У свою чергу виконання обов'язків комсомольськими організаціями оцінювалося керівними органами комуністичної партії. Наприклад, на пленумі ЦК КП/б/У, що відбувався 26–28 червня 1950 р., ЦК ЛКСМУ дорікалося за недоліки в роботі. У постанові пленуму «Про стан і заходи поліпшення політичної й виховної роботи комсомольських організацій серед міської й сільської молоді УРСР» вказувалося на недоліки виховної роботи комсомольський організацій: «Основним недоліком у роботі ЦК ЛКСМУ, обкомів, міськкомів і райкомів комсомолу є те, що значна частина молоді ще не охоплена повсякденним впливом комсомольських організацій. Політична й виховна робота деяких комсомольських організацій відстає від зростаючих завдань по комуністичному вихованню молодого покоління»[2]. Від комсо-

[1] Центральному Комітетові Ленінської Комуністичної спілки молоді України. *КПРС про комсомол і молодь* : зб. резолюцій і рішень з'їздів, конф. і постанов ЦК 1917–1956 рр. Київ, 1958. С. 303.

[2] Пленум ЦК КП(б)У. Київ, 26–28 червня 1950 р. *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.* Т. 2 : 1941–1976. Київ, 1977. С. 337.

мольських організацій вимагалося активізувати роботу з радянською молоддю, розширити сфери діяльності й виконувати завдання партії.

Зусилля комсомольських організацій вищих навчальних закладів зосереджувалися на формуванні активної громадянської позиції майбутніх висококваліфікованих спеціалістів. Так, секретар ЦК ВЛКСМ М. Михайлов на V пленумі ЦК ЛКСМ України в березні 1946 р. у доповіді зазначив: «Ми хочемо, щоб кожна молода людина глибоко розуміла нові державні завдання, щоб вона віддавала на їх виконання всі свої сили, знання, розум. Цього можна добитися тільки шляхом всебічного поліпшення виховної роботи в первинних комсомольських організаціях, шляхом перетворення кожної з них у справжній бойовий центр організаційної, пропагандистської, агітаційної, культурно-освітньої роботи серед молоді»[3]. Комсомольські організації вищих навчальних закладів України повинні були знаходитися в авангарді суспільно-політичного та патріотичного виховання студентства.

Як слушно зазначає модерний дослідник історії українського суспільства радянської доби Юрій Каганов, вищій школі належала особлива, до певної міри елітарна, роль у творенні «нової радянської людини», пов'язана з вихованням не лише високоосвіченої особистості, а й ідеологічно озброєного представника майбутньої політичної й господарської еліти[4]. Слід нагадати, що радянське післявоєнне суспільство дещо відрізнялося від довоєнного. Це було суспільство переможців, представники якого побачили під час звільнення світу інші країни, познайомилося з іншими культурами та ідеологічними взірцями. Уперше за довгі роки радянське світосприйняття прийшло в невідповідність із побаченим за кордоном, жорстка сталінська повсякденність морально пригнічувала та фізично нищіла молоду свідомість українського студентства. Не зважаючи на потужний партійно-державний тиск, не так уже й просто було керманичам радянської імперії знову загаяти суспільство в суворі шори тоталітарної системи. Численні перевірки партійних органів стану політмасової роботи у ВНЗ республіки вказували на антирадянські прояви: написи на стінах та стінгазетах, різні промови та голосні невдоволення голодом, важкістю п'ятирічних планів, радянською системою взагалі[5]. В 1945 році перевіряючи виявили численні помилки в політичній роботі серед студентів Запорізького автомеханічного інституту. Були відмічені дуже натягнуті взаємовідносини між студентами та викладачами, стали помітні рецидиви політичного та релігійного порядків, прояви занепаду настроїв студентства пов'язані з труднощами відбудовчої доби[6]. І це незважаючи на те, що комсомольська організація означеного інституту вважалась сильною принаймні кількісно: на 266 студентів було 246 комсомольців. Комсомольці Запорізького педінституту яких було 151 на 596 студентів також на думку осіб, які перевіряли стан організації виховного процесу, працювали слабо, не виконували покладених на комсомол завдань[7].

Партійні функціонери постійно нагадували, що комсомол – це взірець та лідер. Комсомольські організації ВНЗ використовували форми та методи агітаційно-пропагандистської діяльності, які можна назвати традиційними для більшовицької партії. Так зване «живе» спілкування вже неодноразово в ході боротьби за владу доводило ефективність в агітації. Тому комсомольські організації вищих навчальних закладів закликали поширити лекційну пропаганду серед студентів. Так вказувалось, що «…завдання …ЛКСМУ – посилити увагу до лекційної пропаганди, надати їй широкого розмаху, поліпшити її якість, піднести її ідейний рівень. Лекційну пропаганду треба поставити на службу виховання молоді в дусі більшовицької ідейності, в дусі полум'яного радянського патріотизму, безмежної відданості Батьківщині, більшовицькій партії, товаришеві Сталіну»[8]. І знову бачимо – ідейність, патріотизм, більшовизм, Сталін. У той час ці всі поняття були практично синонімами. З метою покращення політико-виховної роботи серед студентської молоді вищих навчальних закладів України ЦК ЛКСМУ вже в 1944 році ввело посади звільнених секретарів комсомольських організацій в 31 педагогічному та вчительському інститутах України[9].

В обов'язки комсомольської організації ВНЗ входив контроль за ставленням студентів до предметів, що вивчалися. Аналіз післявоєнних реалій виокремлює ще одну проблему з якою стикнула-

[3] Михайлов М. Про деякі питання роботи комсомолу України. *Молодь України*. 1946. 27 квітня. С. 2

[4] Каганов Ю. О. Конструювання «радянської людини» (1953 – 1991): українська версія. Запоріжжя, 2019. С. 102.

[5] Державний архів Запорізької області. Ф. 102. Оп. 1. Спр. 1192. Арк. 24–30.

[6] Там само. Арк. 17.

[7] Там само. Арк. 24–30.

[8] За високу ідейність лекційної пропаганди. *Молодь України*. 1947. 28 вересня.

[9] Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 89. Арк. 77.

ся вся система вищої освіти України. Мова йде про вкрай низький рівень загальної освіченості випускників шкіл, які приходили на лави ВНЗ. Адже за часів війни система середньої освіти була майже знищена, а кількість учителів зменшилась майже на сто тисяч, замість 251 276 вчителів у 1940–1941 навчальному році до 154 520 у 1944–1945 навчальному році[10]. Цілком зрозуміло з яких причин особлива увага приділялася старанності у вивченні марксизму-ленінізму: «Між іншим, деякі студенти (серед них є й комсомольці) погано вивчають суспільно-політичні науки. Комсомольські організації часто не помічають цього, а вимогливість і суворий контроль за навчанням кожного комсомольця підміняють загальними розмовами про користь вивчення суспільних наук, які ні до чого не зобов'язують»[11]. Діяльність комсомольських активістів не обмежувалася пасивним спостереженням за успіхами студентів у навчанні. Комсомольським організаціям надавалися певні повноваження та прерогативи в студентському середовищі, тому від них вимагали реальних справ у вихованні молоді.

За неналежне виконання своїх обов'язків комсомольські організації піддавалися привселюдній критиці на сторінках періодичних видань. Наприклад, у газеті «Молодь України» в жовтні 1947 р. писали про неувагу студентів до суспільно-політичних дисциплін. Це проявилося в тому, що студенти часто приходили на заняття не готові, а інколи навіть взагалі не відвідували їх, не мали конспектів лекцій[12]. Неприпустимими вважалися негідна поведінка комсомольця, прогули занять та погані результати екзаменаційних сесій: «Нещодавно в Київському педагогічному інституті, на літературному факультеті, стався обурливий випадок: група студентів 2-го курсу не з'явилася на навчання. Серед прогульників були й комсомольці»[13]. Перш за все, високі вимоги висувалися до членів ЛКСМУ, які власними вчинками повинні були виховувати студентів. Поведінка комсомольців та їх успіхи в навчанні представляли собою зразок для наслідування для студентів навчального закладу. Комсомольські організації навчальних закладів наглядали за повсякденним життям студентів. Наприклад, комітет комсомолу Інституту інженерів морського флоту м. Одеси регулярно здійснював рейди по кімнатах гуртожитку інституту, мотивуючи це необхідністю визначити переможця оголошеного конкурсу на саму охайну кімнату[14].

У висвітленні аспектів суспільно-політичного виховання молоді неможливо не вказати на той факт, що в радянській системі, з її тоталітарним характером, громадянська активність мала чітко визначені межі. Ідеологічні обмеження в реаліях радянського суспільства заперечували взагалі будь-яку неузгоджену активність. Аналіз змісту виховної роботи у вищих навчальних закладах УРСР свідчить про те, що громадянська активність зводилася до сумлінного, безперечного виконання завдань партії та держави, відстоювання в будь-якій ситуації перш за все партійних інтересів. Комсомольські організації ВНЗ використовували різноманітні форми суспільно-політичної та патріотичної виховної роботи зі студентами. Комсомольці організовували диспути на зовнішньополітичні теми, писали реферати з подальшим їх обговоренням, як, наприклад, у Харківському інституті інженерів залізничного транспорту. На засіданні комітету комсомолу інституту вирішили запровадити в групах написання рефератів з питань історії та теорії більшовицької партії, історії Батьківщини, обирати різні науково-популярні та літературні теми з їх наступним обговоренням. Тематику рефератів комсомольцям навчального закладу допомагали визначити викладачі кафедри основ марксизму-ленінізму та політичної економії. Уже самі назви рефератів відбивали напрямки виховної роботи та актуальні політичні проблеми. За науковими проблемами студентських рефератів та дослідницьких робіт приховувалася комуністична ідеологія та пропаганда. Наприклад, опрацьовані студентами такі теми, як «Пріоритет російської науки», «Світове значення російської літератури», «Перші залізниці в Росії»[15] цілком вкладалися в русло боротьби з космополітизмом, яка розгорнулася після війни. Очевидним є також головне завдання рефератів – довести світову першість розвитку російської науки та техніки. Привертає увагу те, що мова йшла не про радянські, а про російські наукові досягнення. Водночас із боротьбою з космополітизмом у царині вищої освіті, посилювався процес русифікації. Але цей

[10] Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Запорізька область / ред. рада вид.: В. Г. Кремень. Київ, 2009. С. 119.

[11] Песляк М. О некоторых вопросах работы комсомольских организаций вузов. *Советский студент*. 1947. № 1. С. 14–15.

[12] Безтурботне ставлення до ідейного виховання студентів. *Молодь України*. 1947. 4 жовтня.

[13] Комсомольська група у вищому учбовому закладі. *Молодь України*. 1945. 27 лютого.

[14] Студенти одного вузу. *Молодь України*. 1946. 12 травня.

[15] Враховуємо запити студентів (з досвіду ідейно-виховної роботи Харківського інституту інженерів залізничного транспорту). *Молодь України*. 1950. 27 січня.

напрямок діяльності комсомолу , як вірного помічника Комуністичної партії, заслуговує на окремі наукові дослідження.

За роки навчання у ВНЗ, окрім практичних навичок за фахом, молоді спеціалісти набували також досвіду суспільно-політичної діяльності. Студентам доручали проводити роз'яснювальні бесіди, агітаційні та науково-популярні лекції серед населення, переважно сільської місцевості. Зокрема, під час чергових виборів до Верховної Ради СРСР у 1946 р. з комсомольців вищих навчальних закладів формували студентські агітбригади: «Трудящі нашої країни готуються до виборів у Верховну Раду СРСР. Комсомольці-студенти мають стати першими помічниками партійної організації в проведенні пропагандистської та агітаційної роботи серед широких мас виборців»[16]. У грудні 1946 року 615 студентів та викладачів ДДУ проводили агітацію серед виборців, 63 працювали на агітаційних пунктах, 28 чоловік у лекторських групах[17]. Студенти, як вихідці з різних прошарків радянського суспільства, були дуже прийнятним засобом комунікативного зв'язку в системі партія-народ. Вони знали простих людей, бо жили його життям, але були більш підготовленими для сприйняття та розповсюдження комуністичних ідей.

Поширенню партійних настанов, розповсюдженню ідей з суспільно-політичного виховання особливо допомагала розгалужена мережа вузівської преси. До неї входили загальноінститутські стінні газети, факультетські та групові бойові листки, збірники літературних творів, альманахи. Часто в характерній для молоді кумедній, гумористичній формі до студентського загалу доносились досить серйозні проблеми. Безумовно, що партійні та комсомольські органи рецензували ці газетні шпальти, але така форма комуністичного впливу була дуже поширеною, впливовою, а тому дуже прийнятною для партійних функціонерів.

Студентам ВНЗ прищеплювали почуття колективної відповідальності, що швидше нагадувало кругову поруку. У вихованні колективізму важливу роль відігравали комсомольські групи навчального закладу: «Як той чи інший студент повторює пройдений матеріал, працює над рекомендованою літературою: де, з ким і в яких умовах він готується до екзаменів, як розподіляє свій час, – усім цим щодня повинна цікавитись група»[18]. Отже, особисте життя студента, коло його спілкування повинні були бути відкритими, відомими всій групі. Така система була дуже зручною на випадок боротьби з «ворогами народу», «зрадниками», «шпигунами» - напрочуд легко та швидко можна було з'ясовувати контакти, стежити за інтересами студентів поза навчальним закладом, виявляти бодай незначні відхилення від дозволеного. З огляду на мету комуністичного будівництва в студентах культивували почуття рівності, тотожності один до одного, повної деіндивідуалізації. У надрах профільного міністерства України в 1945 році навіть народилась ідея ввести спеціальну однакову форму для студентів університетів[19].

Окрім суспільно-політичного та патріотичного, важливий напрямок виховної роботи становило трудове виховання. У сезони весняних та осінніх сільськогосподарських робіт студентів відряджали до колгоспів та радгоспів, закріплених за навчальним закладом[20]. Уважалося, що така праця прищеплює молоді любов та повагу до праці, допомагає колгоспникам упоратися з великими обсягами роботи, зберегти та вчасно зібрати врожаї. У повоєнних умовах трудова допомога селу мала практичне значення й допомагала хоча б частково вирішити проблему робочої сили в найбільш напружені періоди сільськогосподарських робіт. Та й взагалі, широке використання безоплатної праці протягом радянської дійсності розглядалося як свідомий і необхідний крок на шляху до комунізму[21].

Разом із тим, варто відзначити, що студентська молодь зробила дуже багато для відбудови об'єктів господарства країни. Окрім праці з відродження своїх навчальних закладів, студенти використовувались на будівельних майданчиках по всій Україні. Студенти та викладачі Запорізького державного педагогічного інституту активно допомагали у відновленні Дніпрогесу. Щотижня протягом усього 1944/45 навч. р. 120–150 студентів цього навчального закладу працювали на об'єкті та брали активну участь у масово-агітаційній роботі[22]. Таким чином, студентська молодь і виховувалась, і виховувала.

Дуже поширеною була участь студентів ВНЗ у різних суботниках, трудових десантах. Так, 1200 студентів Дніпропетровського державного

[16] Студентські агітбригади. *Молодь України*. 1946. 9 січня.

[17] Державний архів Дніпропетровської області (ДАДнО). Ф. Р-2307. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 22.

[18] Підносити роль комсомольських груп у вузах. *Молодь України*. 1950. 8 січня.

[19] ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 89. Арк. 70.

[20] Из аудиторий на поля. *Советский студент*. 1947. № 3. С. 3–4.

[21] Нефьодов Д. Робітництво УРСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.) в історіографії. Миколаїв, 2018. С. 57.

[22] ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 89. Арк. 61.

університету взяли участь в одному з суботників, що був організований на допомогу будівництву одного із заводів[23]. Якщо пригадати, що зазвичай на суботниках відпрацьовували по 5–6 годин, то виходить, що завод безкоштовно отримав працю ста працівників протягом однієї декади. Ще один приклад ідейно-трудового загартування молоді за принципом «ми вам працю – ви нам ідею». Працювали студенти також у підшефних колгоспах та радгоспах, серед сільських жителів виступали творчі студентські колективи. У скрутних умовах весни 1947 року студенти й викладачі Дніпропетровського університету зібрали зі своїх власних бібліотек 1800 книг та передали їх у підшефний колгосп[24]. Через такі заходи студентство, ніби ставало причетним до великих справ своєї країни, віддаючи свою безкоштовну працю.

Підсумовуючи, необхідно зважити на те, що історичний період, який досліджується у поданій розвідці, можна препарувати у різних площинах. Економічний щабель, соціальний, політико-ідеологічний, врешті-решт культурологічний. Але, в будь якому випадку, залишається однорідний і досить стабільний цивілізаційний фон. Обставини післявоєнної відбудови та налагодження мирного життя були історичним контекстом в умовах якого і розгортався зазначений процес уніфікації свідомості та виправлення ідеологічних настанов студентської молоді. Без сумніву, покоління 1940–50-х років суттєво відрізнялось від попередніх, відповідних представників молоді 1920–1930 років. Післявоєнне покоління було більш лояльним, радянізованим,більш освіченим. Разом з тим, представники цього вікового прошарку несли в собі ментальні травми, пов'язані з побаченим та пережитим у часи війни. Через посилення ідеологічного тиску, політичну зашореність, відсутність навичок критичного мислення та обмеженість доступу до об'єктивної інформації, покоління 1940–50-х років не піднялось до проявів політичної непокори, а вся його пасіонарність проявилась лише в економічних робітничих заворушеннях, які були актуалізовані в часи соціальних напружень другої половини XX сторіччя.

[23] ДАДнО. Ф. Р-2307. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 47.
[24] Там само.

References

Bezturbotne stavlennia do ideinoho vykhovannia studentiv. *Molod Ukrainy*. 1947. 4 zhovtnia.

Vyshcha pedahohichna osvita i nauka Ukrainy: istoriia, sohodennia ta perspektyvy rozvytku. Zaporizka oblast / red. rada vyd.: V. H. Kremen. Kyiv : Znannia Ukrainy, 2009. 431 s.

Vrakhovuiemo zapyty studentiv (z dosvidu ideino-vykhovnoi roboty Kharkivskoho instytutu inzheneriv zaliznychnoho transportu). *Molod Ukrainy*. 1950. 27 sichnia.

Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti (DADnO). F. R-2307. Op. 1. Spr. 65.

Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoi oblasti. F. 102. Op. 1. Spr. 1192.

Za vysoku ideinist lektsiinoi propahandy. *Molod Ukrainy*. 1947. 28 veresnia.

Yz audytoryi na polia. *Sovetskyi student*. 1947. № 3. S. 3–4.

Kahanov Yu. O. Konstruiuvannia «radianskoi liudyny» (1953–1991): ukrainska versiia. Zaporizhzhia : Inter-M, 2019. 432 s.

Komsomolska hrupa u vyshchomu uchbovomu zakladi. *Molod Ukrainy*. 1945. 27 liutoho.

Mykhailov M. Pro deiaki pytannia roboty komsomolu Ukrainy. *Molod Ukrainy*. 1946. 27 kvitnia.

Nefodov D. Robitnytstvo URSR povoiennoho dvadtsiatyrichchia (1946–1965 rr.) v istoriohrafii. Mykolaiv : Ilion, 2018. 404 s.

Pesliak M. O nekotorыkh voprosakh raboty komsomolskykh orhanyzatsyi vuzov. *Sovetskyi student*. 1947. № 1. S. 14–15.

Pidnosyty rol komsomolskykh hrup u vuzakh. *Molod Ukrainy*. 1950. 8 sichnia.

Plenum TsK KP(b)U. Kyiv, 26–28 chervnia 1950 r. *Komunistychna partiia Ukrainy v rezoliutsiiakh i rishenniakh zizdiv, konferentsii i plenumiv TsK*. T. 2 : 1941–1976. Kyiv : Politvydav Ukrainy, 1977. S. 337.

Studenty odnoho vuzu. *Molod Ukrainy*. 1946. 12 travnia.

Studentski ahitbryhady. *Molod Ukrainy*. 1946. 9 sichnia.

TsDAVO Ukrainy. F. 166. Op. 15. Spr. 89. Ark. 61.

Tsentralnomu Komitetovi Leninskoi Komunistychnoi spilky molodi Ukrainy. *KPRS pro komsomol i molod* : zb. rezoliutsii i rishen zizdiv, konf. i postanov TsK 1917–1956 rr. Kyiv : Molod, 1958. S. 303.